

Robert J. Donia
Sarajevo: biografija grada

HISTORIJSKE MONOGRAFIJE

Knjiga 3

Izdavač:

Institut za istoriju, Sarajevo

Za izdavača:

Dr. Husnija Kamberović

Glavni i odgovorni urednik:

Dr. Husnija Kamberović

Prijevod s engleskog:

Mr. Daniela Valenta

Lektor i korektor:

Mr. Halima Sofradžija

Recenzenti:

Akademik Dževad Juzbašić

Prof. dr. Mustafa Imamović

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

908(497.6 Sarajevo)

DONIA, Robert J.

Sarajevo: biografija grada / Robert J. Donia;
[prijevod s engleskog Daniela Valenta]. – Sarajevo
: Institut za istoriju, 2006. – 462 str. : ilustr.
; 24 cm. – (Historijske monografije / Institut za
istoriju ; knj. 3)

Prijevod djela: Sarajevo. – Bibliografija: str.
438-450 i uz tekst

ISBN 9958-9642-8-7

COBISS.BH-ID 15374854

Robert J. Donia

Sarajevo:
biografija grada

INSTITUT ZA ISTORIJU
Sarajevo, 2006.

First published in the United Kingdom by C. Hurst & Co (Publishers) Ltd, 41 Great Russell Street, London WC1B 3PL. All rights reserved.

Prvo izdanje ove knjige pod nazivom *Sarajevo: A Biography* objavljeno je 2006. u Londonu u izdanju C. Hurst & Co (Publishers) Ltd. Pravo prijevoda na bosanski jezik posjeduje Institut za istoriju u Sarajevu.

Prevođenje i štampanje prijevoda na bosanski jezik pomogao je Grad Sarajevo.

*Mom ocu Robertu A. Doniji
i ljudima Sarajeva*

SADRŽAJ

<i>Predgovor i izrazi zahvalnosti</i>	11
<i>Uvod</i>	23
1. Osnivači Sarajeva	30
<i>Položaj i prilike</i>	30
<i>Sarajevo i osmanski ideal urbanizacije</i>	33
<i>Osnivači</i>	39
<i>Osnivačke institucije</i>	43
<i>Preokret u osmanskim osvajanjima i spaljivanje Sarajeva</i>	45
<i>Pokret za bosansku autonomiju</i>	50
<i>Represija i transformacija sarajevske muslimanske elite</i>	54
<i>Novi poduzetnici</i>	55
<i>Ekonomski razvoj i upravne reforme</i>	57
<i>Novi izvori nemira</i>	58
2. Sarajevski ustanak i dolazak habsburške vlasti	60
<i>Istočna kriza</i>	60
<i>Nezadovoljstvo i intrige u predvečerje okupacije</i>	62
<i>Narodni odbor</i>	64
<i>Ustanak</i>	67
<i>Revolucija</i>	70
<i>Otpor</i>	72
<i>Bitka za Sarajevo</i>	76
<i>Uloga Salih Vilajetovića</i>	77
<i>Austrougarska odmazda</i>	79
<i>Novo razmatranje pokreta iz 1878.</i>	80
3. Sarajevo, <i>Fin de Siècle</i>	83
<i>Austrougarski pristup Sarajevu</i>	83
<i>Carska vizija</i>	85
<i>Izvori demografskog rasta</i>	86
<i>Industrijalizacija i infrastruktura</i>	88
<i>Novo lice</i>	91
<i>Primat glavnog grada</i>	96

<i>Gradska vlada</i>	97
<i>Vjerske zajednice</i>	100
<i>Privatne zabave i javne priredbe</i>	103
<i>Sredstva političke kontrole</i>	106
<i>Oblikovanje nove inteligencije: sarajevske škole</i>	108
<i>Stvaranje historije: Zemaljski muzej</i>	112
<i>Habsburško nasljeđe Sarajeva</i>	116
4. Novi nacionalizam, atentat i rat	117
<i>Novi nacionalizam u južnoslavenskim zemljama</i>	117
<i>Srpski i muslimanski pokreti za autonomiju</i>	119
<i>Liberalizacija i organizacije od zemaljskog značaja</i>	125
<i>Sarajevo i aneksija Bosne i Hercegovine</i>	130
<i>Ustavnost i novi nacionalizam u Sarajevu</i>	133
<i>Mlada Bosna i atentat u junu 1914. godine</i>	136
<i>Protesti hrvatskih učenika</i>	138
<i>Tajne srpske omladinske organizacije</i>	142
<i>Atentat</i>	144
<i>Posljedice atentata</i>	148
<i>Sarajevo u ratu</i>	151
5. Zaboravljeni grad Kraljevine Jugoslavije	155
<i>Sarajevo u okviru Kraljevine Jugoslavije</i>	155
<i>Nove stranke i neuspjeh političkog jugoslavenstva u Sarajevu</i>	158
<i>Socijaldemokrati i komunističke alternative</i>	162
<i>Prelazno vijeće grada Sarajeva, 1919–1920</i>	167
<i>Represija i konsolidacija autokratije</i>	173
<i>Autokratija i demokratija u Gradskom vijeću 1920–1929.</i>	175
<i>Autokratski centralizam, 1929–1939.</i>	177
<i>Memorijalna kultura</i>	180
<i>Društvena evolucija i ekonomska stagnacija</i>	184
<i>Sarajevo i sporazum Cvetković–Maček (1939–1941)</i>	191
6. Okupacija i urbani otpor u Drugom svjetskom ratu	194
<i>Njemačko osvajanje i okupacija</i>	194
<i>Ideologija i politika ustaškog režima</i>	197
<i>Holokaust</i>	202
<i>Porijeklo četničkog i partizanskog pokreta</i>	206
<i>Neuspjeh četnika u Sarajevu</i>	210

<i>Različite uloge sarajevskih muslimana</i>	211
<i>Sarajevski komunisti i partizanska urbano-ruralna žila kucavica</i>	215
<i>Tok partizanskog i partijskog otpora</i>	218
<i>Okupacija i teror</i>	223
<i>Oslobađanje Sarajeva</i>	224
<i>Ratni gubici</i>	227
7. Sarajevo u socijalizmu	230
<i>Temelji novog poretka</i>	230
<i>Pragmatično rješavanje problema u Gradskom vijeću</i>	236
<i>Društvena transformacija</i>	241
<i>Put ka socijalističkoj ekonomiji</i>	250
<i>Razlaz Tita i Staljina i socijalizam u Sarajevu</i>	252
<i>Fizička transformacija gradskog pejzaža</i>	256
<i>Decentralizacija i lokalna uprava</i>	261
<i>Poslijeratna partizanska memorijalna kultura</i>	265
<i>Početak nazadovanja</i>	268
<i>Olimpijski krešendo</i>	273
8. Propast socijalizma i nacionalna podjela Sarajeva	276
<i>Slabljenje organa vlasti i gubitak autoriteta</i>	276
<i>Počeci političkog pluralizma</i>	281
<i>Pobjeda nacionalista</i>	289
<i>SDS-ov politički обруч oko Sarajeva</i>	292
<i>Vojne pripreme</i>	301
<i>Referendum za nezavisnost i postavljanje barikada</i>	305
<i>Mjesec Valtera</i>	307
<i>Međunarodno priznanje i druga smrt Valtera</i>	310
9. Smrt i život u opkoljenom Sarajevu	315
<i>Planiranje davljenja</i>	316
<i>Put ka ratovanju pod opsadom, april–juni 1992.</i>	320
<i>Međunarodni predstavnici: Politika UN-a prema Sarajevu</i>	328
<i>Stezanje obruča</i>	337
<i>Napredovanje Armije Republike BiH u zapadnom dijelu Sarajeva</i>	341
<i>Pokušaj uništavanja suživota u Sarajevu</i>	343
<i>Svakodneveni život u opkoljenom Sarajevu</i>	347

<i>Nacionalni faktor</i>	351
<i>Srpsko Sarajevo</i>	353
<i>Pokušaji ublažavanja opsade</i>	356
<i>Kraj opsade</i>	360
10. Sarajevo u mračnoj sjenci rata	366
<i>Daytonski okvir</i>	367
<i>Predaja teritorije Federaciji</i>	368
<i>Nastavak ljudskih gubitaka</i>	371
<i>Politička obnova grada Sarajeva</i>	372
<i>Obnova i problem ekonomske stagnacije</i>	374
<i>Povratak izbjeglica i raseljenih osoba</i>	377
<i>Institucije i udruženja: Koliko je život zaista zajednički?</i>	380
Zaključak	384
Bilješke	389
Bibliografija	438
Indeks geografskih pojmova	451
Indeks ličnih imena	456

PREDGOVOR I IZRAZI ZAHVALNOSTI

On što slijedi je po mnogo čemu intimna historija. Takav pristup priliči gradu koji je kompaktno, prepuno i intimno mjesto. Na spektru između iskustva i mašte koji je razradio Benedict Anderson¹, Sarajevo je više iskustvena nego zamišljena zajednica. Stiješnjen između brda sa sjevera i juga u uzanu dolinu koja se pruža od istoka ka zapadu, grad se može pohvaliti javnim životom koji se uglavnom odvija na samo kilometar dugom potezu s obje strane rijeke Miljacke. Ljudi se poznaju, pozdravljaju na ulici i zajedno izlaze na korzo u srcu starog grada.

Ova historija Sarajeva je intimna i zbog mog oslanjanja na lična iskustva i komunikaciju, kao i akademsko istraživanje u pripremi knjige. Tokom prethodne tri decenije radio sam istraživanja u arhivima i bibliotekama u gradu i tu proveo, sve skupa, neke tri godine. Prvi put sam Sarajevo kratko posjetio kao student postdiplomskog studija 1965. godine, a tokom 1974-1975. sam živio u gradu dok sam u gradskim arhivima i bibliotekama provodio istraživanje za doktorsku disertaciju o bosanskoj historiji. Nakon odsustvovanja od skoro jedne decenije, od 1994. sam dolazio svake godine više puta radi istraživanja, šetnje ulicama grada, posjete starim prijateljima i zbog sklapanja novih poznanstava. Uživao sam u gostoprimstvu građana Sarajeva i više se ne osjećam kao stranac. U tom smislu sam se oslanjao na svoja iskustva i opservacije tokom brojnih posjeta i na informacije i objašnjenja koja sam dobio od prijatelja, poznanika i kolega tokom svog boravka u gradu.

Moja iskustva vezana za svjedočenje u svojstvu vještaka pred Haškim tribunalom su takođe uticala na dijelove knjige. Poglavlja VIII i IX mnogo duguju mojim istraživanjima kompleksnih događaja pred početak opsade 1992-1995. u pripremi za svjedočenje i sastavljanje pismenih podnesaka sudu. U knjizi se citiraju brojni dokumenti koji su prihvaćeni kao dokaz tokom mog svjedočenja 2002. godine.

Ova knjiga predstavlja političku historiju koju nazivam biografijom. Ona predstavlja kumulativnu biografiju onih koji su izvršili najveći uticaj na Sarajevo. U bilo kojem trenutku, grad je skup pojedinaca koji u njemu žive, utiču na njegov razvoj i za sobom ostavljaju svoja dostignuća, kako materijalna tako i ona neopipljiva. Na narednim stranicama identificiram glavne aktere koji su utjecali na Sarajevo i opisujem njihova dostignuća i zavještanje. Moj odabir vodećih ljudi u gradu ne uključuje mnoge koji zaslužuju da budu pomenuti. No, obim knjige i konzistentnost su me natjerali na ovu tešku selekciju.

Historija grada je u knjizi prikazana hronološki, kao i u pojedinačnim poglavljima. Veći dio knjige je posvećen kraju devetnaestog i dvadesetom stoljeću, kada dinamika promjena ubrzava a dvostruka tragedija fašističke okupacije 1940-tih i opsade 1990-tih gradu nanosi najveću štetu. Ja sam se fokusirao na periode tranzicije kada su oštre ivice historijskih promjena često dozvoljavale lokalnim liderima da vrše značajnu kontrolu nad sudbinom grada prije nego što bi ih moćnije sile prisilile na priklanjanje širim trendovima.

Usprkos svom ograničavanju na grad Sarajevo, ova knjiga je zamišljena kao doprinos historiji Bosne i Hercegovine. Zaključio sam da nije praktično niti mudro iskustva Sarajlija potpuno razdvajati od historije zemlje. Ekstrakcija "nacionalnog" urbanog života bi značila zanemarivanje vodeće uloge koju su Sarajlije imale u uobličavanju karaktera Bosne i Hercegovine i riskiranje predstavljanja historije grada kao skupine događaja koji odražavaju lokalni patriotizam. Sarajlije su najčešće bile na čelu pokreta i trendova u svojoj domovini, a njihova liderska uloga baca posebno svjetlo na gradsku historiju.

Zbir mog historijskog istraživanja i ličnog iskustva me je doveo do jednog neizbježnog zaključka: mnogo toga ostaje neizrečeno a još više neotkriveno u informacionim katakombama prošlosti grada. Sarajevo svoje tajne odaje rijetko, a i tada sporo i nevoljko (za razliku od mitova koji se mogu čuti posvuda i koji se neselektivno propagiraju među domaćim stanovnicima ali i među posjetiteljima). Onaj koji zaključuje da je spoznao sve o nekom historijskom pitanju u Sarajevu će gotovo sigurno otkriti novi materijal koji izaziva sumnju i tjera na dalje istraživanje.

Izrazi zahvalnosti

Na mom putu otkrivanja pomogle su mi stotine građana Sarajeva i prijatelja grada koje nažalost ne mogu ovdje sve pomenuti. Prvo bih se želio zahvaliti dobrom prijatelju i kolegi Husniji Kamberoviću, direktoru Instituta za istoriju u Sarajevu, te saradnicima Instituta Seki Brkljači, Veri Katz i Seniji Milišić. Tokom 1970-tih, kada sam po prvi put zaronio u historiju Bosne i Hercegovine, saradnici Instituta Dževad Juzbašić i Nusret Šehić su mi veoma pomogli. Tokom mnogih promjena u našim životima u protekle tri decenije, oni su ostali bliski prijatelji i kolege i želim im zahvaliti što su obogatili moje znanje. Za pomoć u istraživanju Sarajeva i za mnoge druge stvari zahvalan sam Kemalu Bakaršiću, profesoru bibliotekarstva na Univerzitetu u Sarajevu i neumornom pokloniku novih i zanimljivih otkrića.

Zahvaljujem se mom dugogodišnjem prijatelju i kolegi Mustafi Imaoviću i njegovoj supruzi Senadi za mnoga pronicljiva zapažanja o historiji Sarajeva, kako u pisanim radovima tako i u ličnim razgovorima.

Ovoj studiji su na razne važne načine pomogli četvorica bivših direktora Instituta za istoriju u Sarajevu: Ibrahim Karabegović, Tomislav Išek, pokojni Boris Nilević i Enver Redžić. Tomi Kraljačiću i Ibrahimu Tepiću, koji više nisu sa nama, kao i Iljasu Hadžibegoviću ostajem vječni dužnik zbog svega što sam od njih čuo tokom dugih sati uz kafu 1970-tih kada smo svi radili na istraživanju za doktorske disertacije, a Iljasu se posebno zahvaljujem za njegovu nepokolebljivu podršku i pomoć tokom protekle decenije. Veoma cijenim prijateljstvo i pomoć u razumijevanju mnogih pitanja koja mi je tokom posljednjih nekoliko godina pružio Mirko Pejanović. Na otvorenosti i spremnosti da pomognu zahvaljujem direktorima i osoblju Arhiva Bosne i Hercegovine, Istorijskog arhiva Sarajeva, Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine, Soroš media centra i Nacionalne i univerzitetske biblioteke. Zahvaljujem se Sulji Džamalija i Mahiru Esadu iz Geodetskog zavoda Bosne i Hercegovine za pomoć u prikupljanju informacija za karte. A porodici Hondo se zahvaljujem što su učinili da i u Sarajevu imam dom.

Takođe bih želio odati priznanje nekolicini suistraživača grada koji su postavljali provokativna pitanja i pridružili mi se u traganju za odgovorima. Prvi među njima su John Fine, neumorni historičar i dugogodišnji prijatelj i njegova supruga Gena. Takođe se zahvaljujem Victoru Jackovichu, prvom ambasadoru Sjedinjenih Država u Bosni i Hercegovini i prijatelju Sarajeva

od 1970-tih, te Sinanu Aliću, Tuzlaku i strastvenom novinaru, i njegovoj supruzi Sonji, koji su mi pomogli da razumijem sve što je bosansko. Zahvaljujem Mary Murrel za urednički pregled rukopisa i Chrisu Brestu za pripremu karata. Svako od njih me zadužio svojom profesionalnošću, strpljenjem, provokativnim pitanjima i pažnjom koju su posvećivali detaljima u svom poslu. Duboko sam zahvalan Husniji Kamberoviću i njegovim kolegama iz Instituta za istoriju zato što su omogućili izdavanje ovog djela na jeziku Sarajeva. Posebno se želim zahvaliti Danieli Valenta na odličnom prevodu knjige sa engleskog jezika.

Ovi vjerni prijatelji i kolege ne snose nikakvu odgovornost za bilo kakve greške ili propuste na slijedećim stranicama.

Dijelovi poglavlja II i III su ranije objavljeni u Robert J. Donia, "Fin-de-Siècle Sarajevo: The Habsburg Transformation of an Ottoman Town", *Austrian History Yearbook*, 32 (2002.), str. 43-76, i iskorišteni su uz dozvolu Centra za austrijske studije Univerziteta u Minesoti.

R. J. D
La Jolla, Kalifornija
Septembar 2005.

Fotografije

CRNO-BIJELE

- Malene, natrpane prodavnice na sarajevskoj čaršiji, 1914. (Iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 36
- Par sefardskih Jevreja u tradicionalnoj nošnji, 1900. (Iz zbirke Historijskog arhiva Sarajevo) 38
- Careva džamija, izgrađena 1566. godine na mjestu džamije istog naziva koja je bila podignuta prije 1462. (Razglednica iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 40
- Gazi Husrev-begova džamija, 1530. (Razglednica, 1900. godine, iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 41
- Gazi Husrev-begova džamija, 1530, unutrašnje dvorište. (Razglednica, 1900. godine, iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 42
- Mustajbeg Fadilpašić (Fotografija, 1885, iz djela Vladislava Skarića, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, Sarajevo: Opština grada Sarajeva, 1937, str. 263) 66
- Feldmaršal Josip Filipović, koji je predvodio habsburšku vojsku koja je izvršila invaziju na Bosnu i Hercegovinu 1878. (Fotografija, 1880, iz zbirke Historijskog arhiva, Sarajevo) 73
- Žene rade u fabrici tekstila u Sarajevu, 1910. (Iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 90
- Josip Vancaš, glavni arhitekt Sarajeva tokom austrougarske vladavine. (Fotografija, 1900, iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 93
- Vijećnica, završena 1894. godine, unutrašnje stepenište (Iz časopisa *Nada*, Sarajevo, 1. decembra 1897.) 95
- Nova sinagoga aškenaskih Jevreja, završena 1902. godine, i obala Miljacke (Razglednica, 1914, iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 96

- Panorama rijeke Miljacke i njene obale, sa završenim podzidima, nizom građevina izgrađenih u stilu historicizma, i tramvajском prugom (Fotografija, 1914, iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 99
- Iznad: Vozilo u kojem se obalom Miljacke vozio nadvojvoda Franz Ferdinand sa suprugom Sofijom, nekoliko trenutaka prije atentata, 28. juni 1914. 146
- Ispod: Policija u Sarajevu hapsi Gavrila Principa neposredno nakon što je izvršio atentat na nadvojvodu i njegovu suprugu. (Obje fotografije su iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 146
- Iznad: Josip Vancaš se obraća anti-srpskim demonstrantima prije njihovog divljačkog pohoda, 29. juni 1914. (Iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 149
- Ispod: Ostaci razbacane i uništene imovine na ulicama nakon nemira i napada na sarajevske Srbe do kojih je došlo nakon atentata, 29. juni 1914. (Iz zbirke Historijskog arhiva Sarajevo) 149
- Kočija jugoslavenskog regenta Aleksandra ispred Vijećnice tokom posjete Sarajevu, 21. septembar 1920. (Iz djela *Milan Srškić* (1890-1937), Sarajevo, 1938, naspram stranice 64) 171
- Različite aktivnosti na Baščaršiji, trgovačkom središtu i mjestu društvenog okupljanja koje je privlačilo muškarce i žene svih vjeroispovijesti. 187
- (Fotografije iz *Sarajevo na Baščaršiji i po čaršijskim ulicama, 1920-40*, iz zbirke Historijskog arhiva Sarajevo) 188
- Njemački vojnici sa svastikom na zastavi na Baščaršiji (Iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 196
- Jerusalemki muftija El-Huseini i Mile Budak, ministar religije i obrazovanja Nezavisne Države Hrvatske, u Sarajevu 1943. godine (Iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 215
- Partizani se trijumfalno vraćaju u Sarajevo nakon oslobođanja grada od njemačke okupacije, april 1945. (Iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 232
- Građani Sarajeva slave pobjedu saveznika nad Njemačkom, 8. maj 1945. (Iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 234
- Okupljenim Sarajlijama se obraća jugoslavenski predsjednik Josip Broz Tito, novembar 1945. (Iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 236

- Omladinske brigade grade stadion Koševo, 1947.
(Iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 243
- Skup muslimanki, dio kampanje ohrabriranja žena da prestanu
nositi zar, 1947. (Iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 245
- Članica AFŽ-a demonstrativno skida zar na skupu muslimanki da
bi ohrabrila druge da slijede njen primjer, 1947. (Iz zbirke
Historijskog muzeja u Sarajevu) 245
- “Procjep smrti”, prostor koji je štitio samo transporter UN-a i gdje su
srpski snajperisti redovno gađali pješake i vozila u prolazu.
Oštećena zgrada bosanskohercegovačke skupštine je desno.
(Autorova fotografija, januar 1995.) 336

KOLORI:

(IZMEĐU STR. 224 i 225)

- Konak, izgrađen kao sjedište osmanske vlasti 1869. godine, sa carskim habsbur-
škim vojnikom na straži. (Razglednica, 1900. godine, iz zbirke Historijskog
arhiva Sarajevo)
- Nova srpska pravoslavna crkva, posvećena 1872. (Razglednica, 1900. godine, iz
zbirke Historijskog arhiva Sarajevo)
- Katolička katedrala, završena 1889. (Razglednica, 1900. godine, iz zbirke Histo-
rijskog muzeja u Sarajevu)
- Vijećnica, završena 1894. godine, pročelje promatrano s druge obale Miljacke.
(Razglednica, 1910. godine, iz zbirke Historijskog arhiva Sarajevo)
- Palača pravde (1914.), sada sjedište Pravnog fakulteta i Rektorata Univerziteta u
Sarajevu, na sjevernoj obali rijeke Miljacke (Autorova fotografija, 2000.)
- Evangelistička crkva (1899.), sada sjedište Akademije likovnih umjetnosti, na ju-
žnoj obali rijeke Miljacke (Autorova fotografija, 1985.)
- Zemaljski muzej, završen 1910. (Razglednica, 1914. godine, iz zbirke Historij-
skog muzeja u Sarajevu)
- Multireligijski centar Sarajeva, sa aškenaskom sinagogom (1902.), novom sr-
pskom pravoslavnom crkvom (1872.), katoličkom katedralom (1889.) i muna-
rama nekoliko džamija (u pozadini). (Autorova fotografija, 1994.)

Iznad: Panorama grada s juga (Razglednica, 1910. godine, iz zbirke Historijskog arhiva Sarajevo)

Lijevo: Baščaršijska džamija sa munarom na istočnom kraju grada. Desno se vidi toranj katoličke crkve. (Autorova fotografija, 1975.)

Unutrašnjost nove sefardske sinagoge koja je završena 1929. a uništena 1941. (Razglednica, 1929. godine, iz zbirke Historijskog arhiva Sarajevo)

Hotel Holiday Inn, izgrađen za Zimske olimpijske igre 1984. (Autorova fotografija, 1985.)

Iznad lijevo: Ostaci čitaonice u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci (Vijećnica) koju su uništile srpske zapaljive granate u avgustu 1992.

Iznad desno: U ratu devastirani mauzolej na Jevrejskom groblju, ključna odbrambena pozicija Armije BiH tokom bosanskohercegovačkog rata. Pogled s mosta na rijeci Miljacki.

Ispod: Oštećenje nižih spratova UNIS-ovih tornjeva u Sarajevu. (Sve fotografije je snimio autor, 1992-6.)

Lijevo: Cvijeće u podnožju jedine preostale statue Josipa Broza Tita u Sarajevu, unutar kruga Kasarne Maršal Tito (Autorova fotografija, maj 2004.)

Ispod: Zgradu glavne pošte, koju je u stilu secesije projektovao Josip Vancaš 1913. godine, iznutra su minirali srpski diverzanti 1992. godine, a prijašnji izgled joj je vraćen obnovom 2000. godine. (Autorova fotografija, 2000.)

Karte

1.1.	Sarajevo i planine u okolici.	31
1.2.	Sarajevo u Osmanskom carstvu, 1512	34
1.3.	Urbanistički razvoj Sarajeva, 1600.	39
3.1	Ključne građevine u Sarajevu	91
5.1	Formiranje jugoslavenske kraljevine, 1918.	156
6.1	Podjela i okupacija Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu, 1941-45.	198
7.1	Republike i autonomne pokrajine socijalističke Jugoslavije, 1945-92.	231
7.2	Deset sarajevskih općina, 1990.	264
9.1	Prve linije opsade Sarajeva, juni 1992.	338
10.1	Grad i kanton Sarajevo, 2000.	373

Tabele

Tabela 3.1.	Porast broja stanovnika u gradovima Bosne i Hercegovine 1879 - 1910.	87
Tabela 3.2.	Stanovništvo Sarajeva prema vjerskoj pripadnosti 1879 - 1910. Izvor: <i>Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. Oktober 1910</i> , Sarajevo: Landesdruckerei, 1912.	88
Tabela 8.1.	Stanovništvo Sarajeva po općinama i nacionalnosti, 1991. Izvor: Stanovništvo Bosne i Hercegovine: Narodni sastav po naseljima, Zagreb: Državni zavod za statistiku, 1995, str. 15.	293

Spisak skraćenica

ABH	<i>Arhiv Bosne i Hercegovine</i>
ARBiH	<i>Armija Republike Bosne i Hercegovine</i>
AVNOJ	<i>Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije</i>
BHS	Bosanski-Hrvatski-Srpski (na engleskom “BCS”)
BiH	Bosna i Hercegovina
ERN	Evidence Reference Number (referentni broj dokaza)
GFM	<i>Gemeinsam Finanzministeriums</i> (Zajedničko ministarstvo financija)
HDZ	<i>Hrvatska demokratska zajednica</i>
HHSa	<i>Haus, Hof und Staatsarchiv</i> (Dvorski i državni arhiv), Beč.
HSS	<i>Hrvatska seljačka stranka</i>
IAS	<i>Istorijski arhiv Sarajevo</i>
ICTY	International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (Međunarodni krivični sud za zločine počinjene u bivšoj Jugoslaviji)
IFOR	Snage za implementaciju (pod vodstvom NATO-a, 1996–7.)
JMO	<i>Jugoslovenska muslimanska organizacija</i>
JNA	<i>Jugoslovenska narodna armija</i>
KP	<i>Komunistička partija</i>
LR	<i>Landesregierung</i> (Zemaljska vlada)
MUP	<i>Ministarstvo unutrašnjih poslova</i>
NDH	<i>Nezavisna Država Hrvatska</i>
OMRI	Open Media Research Institute
PrBH	<i>Präsidial Register</i> (u Arhivu Bosne i Hercegovine)
PRO	Public Records Office (Ured za javne dokumente), London
SDA	<i>Stranka demokratske akcije</i>
SDS	<i>Srpska demokratska stranka</i>
SDP	<i>Socijaldemokratska partija</i>
SGV	<i>Sarajevsko gradsko vijeće</i>
SK	<i>Savez komunista</i>

SUR	Publikacija <i>Sarajevo u revoluciji</i>
SUSJ	Publikacija <i>Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji</i>
UNPROFOR	United Nations Protection Force (Zaštitne snage UN-a)
VRS	<i>Vojska Republike Srpske</i>
ZAVNOBiH	<i>Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine</i>
ZNOR	<i>Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda</i>

UVOD

U devedesetim godinama XX stoljeća, Sarajevo je postalo sinonim za ljudsku agoniju. Milioni televizijskih gledalaca širom svijeta su svakodnevno bili svjedoci smrti, ranjavanja i oskudice kojoj su Sarajlije bile izložene zbog dugotrajne opsade. Ove slike su posebno teško bile razumljive onima koji su grad upoznali kao idilično mjesto održavanja Zimskih olimpijskih igara 1984. godine. Druge je pak opsada podsjetila da je grad bio zloglasno mjesto atentata na habsburškog nadvojvodu Franza Ferdinanda 1914. godine, koji je pokrenuo lanac događaja koji su kulminirali izbijanjem Prvog svjetskog rata. Neki promatrači su brzo Sarajevo proglasili metaforom jednog vremena, tumačeći atentat iz 1914. i opsadu 1990-tih kao dva karakteristična događaja koja simbolički i hronološki zaokružuju nasilno dvadeseto stoljeće u Evropi.

Šetnja gradskim ulicama ostavlja dojam koji protivrječi ovim popularnim medijskim prikazima spektakularnog nasilja. Tokom kratke šetnje od istoka ka zapadu (nekih pola sata od istočnog gradskog ruba do trga na Marindvoru), moguće je u neposrednoj uzajamnoj blizini vidjeti hramove različitih religija, Sarajlije koji se uzajamno pozdravljaju na ulici i ljude kako opušteno sjede u kafićima. Bogata šarolikost arhitektonskih stilova iz nekoliko različitih epoha svjedoči o poštovanju koje su vizionari svakog novog režima imali za dostignuća svojih prethodnika. Na istočnom kraju grada, monumentalne građevine islamske kulture i obnovljene zanatske radnje svjedoče o preko četiri stotine godina osmanske vladavine. Pored njih, područje sa objektima građenim u stilu historicizma i secesije stoji u spomen periodu habsburške uprave koji je usprkos kratkoći trajanja bio ispunjen snažnim razvojem. A zapadno od Marindvora, visoke i moderne javne građevine iz doba socijalizma se prostiru dužinom od nekoliko kilometara do zapadnog predgrađa Ilidže. Građevine iz različitih perioda stoje jedne pored drugih, a kratki prolaz

gradskom jezgrom otkriva lice grada koje je puno intimne raznolikosti i žive ljudske aktivnosti.

Izgled grada odražava njegovo historijsko iskustvo. U proteklih šest stoljeća, šest različitih vladajućih režima je upravljalo gradom, od kojih čak pet u dvadesetom stoljeću. Današnje Sarajevo je uglavnom izgrađeno tokom tri glavne ere ekspanzije: prvih 140 godina osmanske vlasti (do 1600. godine), u mirnim godinama austrougarske vladavine (od 1883. do 1914.), i u formativnom razdoblju socijalističke vlasti (od 1945. do Olimpijskih igara 1984. godine). Tri od šest vladajućih sistema u Sarajevu su bili usredsređeni na izgradnju grada sa jasnom vizijom koja je organizirala ili reorganizirala društvo u urbanom kontekstu. U svakoj eri, novi upravljači su imali jedinstvenu viziju urbanog života koja je odražavala njihove vrijednosti i ciljeve, i oni su tu viziju primjenjivali i u razvoju. Izuzev eliminacije zakletih neprijatelja, ove tri vlade su sponzorirale razvoj Sarajeva i olakšavale učešće različitih grupa u oblikovanju urbane sredine grada.

Šarolikost stanovništva je bila zaštitni znak Sarajeva od njegovog osnivanja u petnaestom stoljeću. Promatrači su se uvijek čudili sarajevskoj mješavini religija, naroda, i uticaja, i dijelili su sa njegovim stanovnicima određenu nevjericu prema ideji da bi iko želio uništiti takav grad. Relativna brojnost najvećih grupa u gradu se mnogo puta mijenjala tokom historije, kao i njihovi nazivi. U prvim stoljećima razlike među grupama su bile primarno vjerske, ali u dvadesetom stoljeću razlike su se uglavnom bazirale na nacionalnosti.

Savremeno Sarajevo i Bosna i Hercegovina su pretežno nastanjeni pripadnicima tri najveće nacionalne skupine: Bošnjacima, Hrvatima i Srbima. Pripadnici svake pojedine grupe čuvaju sekularni identitet koji se razvijao vremenom, ali se pozivaju i na specifičnu vjersku tradiciju iz ranijih vremena. Bosanski Hrvati osjećaju svoje katoličko nasljeđe; bosanski Srbi se pozivaju na svoje pravoslavno porijeklo; a Bošnjaci islam i muslimansku kulturu vide kao svoje najznačajnije uticaje. Današnji Srbi su se ranije nazivali pravoslavicima, srpskim pravoslavicima, pa čak i grčkim pravoslavicima; Hrvati su nazivani katolicima, ili, rjeđe, Latinima; a Bošnjaci su do pred kraj dvadesetog stoljeća bili poznati kao bosanski muslimani, ili prosto muslimani. Pored njih, Jevreji su od svog dolaska u šesnaestom stoljeću postali značajna grupa. Tragedija njihovog gotovo potpunog uništenja u Drugom svjetskom ratu je značila da se uloga Jevreja smanjila, mada oni i dalje igraju značajnu ulogu u bosanskohercegovačkom javnom životu.

Pitanje identiteta nikada nije jednostavno, a malo gdje je ono toliko kompleksno kao u Bosni i Hercegovini. Neki građani Sarajeva, ne osjećajući primarnu lojalnost ni prema jednoj od navedenih grupa, su se izjašnjavali kao Jugoslaveni, naročito tokom ere socijalizma. Oko pet posto Bošnjaka se na popisu stanovništva 1991. godine izjasnilo kao Jugoslaveni, ali u Sarajevu i nekoliko drugih gradova čak oko deset odsto je odabralo tu vrstu identiteta. Ova grupa je uključivala mnogo djece iz miješanih brakova i drugih koji su u tome pronašli utočište od svih nacionalnih identiteta, kao i onih koji su sebe smatrali prvenstveno građanima Jugoslavije. Neki zagovornici su vjerovali da bi se različite nacije u Jugoslaviji mogle stopiti u nadnacionalni jugoslavenski identitet, ali je ta ideja naglo izgubila na privlačnosti kada se kolo sreće socijalističke Jugoslavije počelo okretati osamdesetih godina XX stoljeća. Jugoslavenski identitet je postao pribježište onih koji su u toj kategoriji popisa stanovništva vidjeli alternativu glavnim nacionalnim identitetima dvadesetog stoljeća.

Ironično je da grupni identiteti postaju kompleksniji što se promatra nje vrši pod većom lupom a jedinice historijske analize postaju manje, što je evidentno kada se ispituje period između dva svjetska rata. Tokom tog perioda, rukovodstvo novouspostavljene jugoslavenske kraljevine je priznalo samo tri "imenovana plemena" jugoslavenske nacije: Srbe, Hrvate i Slovence. Ali na narednom nižem nivou političke organizacije, odluke koje su se donosile u Bosni i Hercegovini su pored Srba i Hrvata u obzir uzimale još jednu grupu, bosanske muslimane. U gradu Sarajevu, s druge strane, priznavale su se obično *četiri* grupe kolektivnih aktera: katolici (Hrvati), pravoslavci (Srbi), muslimani (Bošnjaci) i Jevreji. Da bi se uspostavio njihov paritet u javnom životu, ove četiri grupe su obično identificirane kao vjerske zajednice, iako su Hrvati i Srbi polagali pravo na nacionalni identitet a kraljevska vlada im je priznavala status naroda. Dakle, ako se ovo pitanje pažljivije razmotri, broj aktera je rastao dok se uloga ideologije srazmjerno smanjivala kao kriterij za priznavanje grupa aktera.

Ali koliko su zapravo ove grupe bile "odvojene" u Sarajevu i kako su se slagale? Opsada i rat 1990-tih je potaknuo žestoke polemike o tim pitanjima. Nasuprot onima koji su promovirali stanovište da su Sarajlije stoljećima učestvovala u međusobnom nasilju, Vijeće sigurnosti Ujedinjenih naroda je u Rezoluciji 824 iz maja 1993. godine pozdravilo "jedinstveni karakter grada Sarajeva kao multikulturnog, multietničkog i višereligijskog centra" i objavilo da se grad (pored još pet drugih u Bosni i Hercegovini) treba tre-

tirati kao “zaštićena zona”¹. Moja teza je ne samo da je karakterizacija Vijeća sigurnosti bila bliža istini nego tvrdnje onih koji su vidjeli samo neprestano ponavljanje divljaštva, već i da je relativna demografska i društvena pozicija svake grupe značajno varirala sa historijskim promjenama tokom vijekova.

Do početka devedesetih godina, Sarajlije u opisu svoga grada nisu koristile niti jedan termin sa prefiksom “multi” iz Rezolucije 824, već su govorili o *zajedničkom životu*. Oni su svoj etnički raznolik grad posmatrali kroz prizmu *komšiluka*, o pripadnicima drugih etnonacionalnih grupa su govorili kao o *komšijama*, a svoje odnose sa njima nazivali dobrim *komšijskim odnosima*.² Ovi izrazi bolje odražavaju jedinstvenost Sarajeva i odlike koje same Sarajlije cijene u historiji svoga grada. Prefiks “multi”, koji znači “sastavljen od više dijelova”, afirmira postojanje različitih kulturnih, etničkih i vjerskih zajednica među kojima ne mora biti preklapanja niti miješanja. Zajednički život, s druge strane, pretpostavlja toleranciju, koja se definira kao “pravičan i popustljiv odnos prema ljudima čija se rasa, vjeroispovijest, nacionalnost i slično razlikuju od sopstvene”³. Poput tolerancije, zajednički život počiva na pretpostavci da ljudi pripadaju različitim grupama za koje je malo vjerovatno da će se asimilirati u jednu nediferenciranu, homogenu cjelinu. Da bi izrazili svoje poštovanje za ljude različite vjere i nacionalnosti. Sarajlije već dugo koriste koncept komšiluka, koji se ogleda u praksi uzajamnog posjećivanja i čestitanja praznika, kao i u svakodnevnim srdačnim odnosima. Zajednički život je komšiluk u najširem smislu. On otjelotvoruje upravo one vrijednosti, iskustva i aspiracije, koje su *zajedničke* Sarajlijama različitog identiteta i koje većina Sarajlija njeguje od osnutka grada.

Zajednički život nije bio isti u svim historijskim epohama, a građen je i održavan s naporom. Odnosi među grupama u gradu nikada nisu bili statični, a promjene u odnosima među pripadnicima različitih grupa su bile daleko od linearnih. Različiti režimi – osmanski, habsburški i socijalistički, su njegovali zajednički život koristeći veoma različite politike i načine. Ali u drugim vremenima, oni koji su vjerovali u zajednički život su ga pred udarom sopstvene vlasti morali braniti svim raspoloživim sredstvima. Do krvavog nasilja među grupama je došlo u nekoliko navrata u XX stoljeću, i zajednički život je bio ozbiljno ugrožen u mračnim danima Drugog svjetskog rata i opsade početkom devedesetih. U trenutku pisanja ove knjige, opstanak zajedničkog života ni u kom slučaju nije osiguran. No, ipak je većina Sarajlija u većini epoha i u veoma različitim okolnostima njegovala svoju tradiciju i praksu zajedničkog života.

Da li je Sarajevo jedinstveno u svom preživljavanju promjena sastava stanovništva tokom vremena? I drugi veliki gradovi su bili dom šarolikim populacijama i većina je tokom vremena doživjela promjene. Ali u velikim gradovima Evrope i Mediterana, pluralizam zasnovan na vjerskom identitetu nije dobro prihvaćen u modernim nacijama-državama. U novijoj studiji Soluna, historičar Mark Mazower pokazuje kako je taj grad, koji je tokom osmanske vlasti bio veoma šarolik, postao gotovo isključivo grčki grad zahvaljujući međunarodno odobrenom protjerivanju njegovih muslimanskih stanovnika (1923-1924.), istrebljenju njegovih Jevreja (1943.) i grčkoj nacionalističkoj kulturnoj kampanji.⁴ Stanovnici Istanbula i Jerusalima su takođe doživjeli političke podjele, pomjeranja stanovništva i etnonacionalni sukob koji je proizašao iz nezaustavive navale modernog nacionalizma i aspiracija nacije-države.⁵ Historiju zapadnoevropskih prijestonica takođe krasi raznolikost stanovništva, i u dvadesetom stoljeću su mnoge prijestonice nekadašnjih kolonijalnih imperija, poput Londona, Amsterdama, Pariza i Beča, postale dom stotinama hiljada emigranata iz bivših kolonija. No, i njih je duboko izmijenio pritisak nacionalizma. U onim gradovima (poput Sarajeva) koji su prošli kroz nacističku okupaciju u Drugom svjetskom ratu, holokaust je donio nezapamćenu katastrofu za njihove jevrejske stanovnike i tragičnu promjenu za same gradove koja je zauvijek izmijenila sastav njihovog stanovništva i način života.

Iako Sarajevo nije jedino proživjelo raznolikost i velike historijske promjene, historijski razvoj grada je ipak bio jedinstven. Sarajevo je do 1941. uglavnom imalo koristi od života u okrilju relativno benignih multinacionalnih imperija. Što je najvažnije, Sarajevo je doživjelo habsburški interregnum (1878-1918.) između četiri stoljeća osmanske uprave i priključenja jugoslavenskoj kraljevini. Tokom tih četrdeset godina, građani Sarajeva su postali Evropljani, i grad je apsorbirao zapadne uticaje koji su se miješali i stapali sa osmanskim nasljeđem. Inspirirani željom da smire Bosance i impresioniraju Evropljane svojim sposobnostima upravljanja, habsburški namjesnici su u Sarajevu provodili evropsku viziju ekspanzivne gradnje bez premještanja naroda i njihovih najznačajnijih spomenika. Habsburški vladari i njihova mnogo kritikovana birokratija su u malo priznatom uspjehu zaštitili Sarajevo (i Bosnu i Hercegovinu) od oštrih vjetrova nacionalističkog gnjeva krajem XIX i početkom XX stoljeća. Sarajevo je tako ostalo pošteđeno katastrofalnog protjerivanja naroda i uništavanja islamskih građevina osmanskog doba koje je uveliko pratilo zauzimanje drugih gradova

od strane nacija-država. Raznolikost Sarajeva je takođe opstala tokom vladavine jugoslavenske kraljevine (1918-1941.), usprkos naginjanju režima ka srpskim nacionalnim aspiracijama i njegovog malignog zanemarivanja privrednog razvoja grada.

U dvadesetom stoljeću raznolikost Sarajeva i tradicija tolerancije su stradali u dvije velike provale nasilja: okupaciji tokom Drugog svjetskog rata (1941-1945.) i opsadi tokom rata u Bosni i Hercegovini (1992-1995.). U oba slučaja, mnogi građani Sarajeva su pružili otpor, ustajući u odbranu grada i svojih komšija od ekstremnog nacionalizma čiji je cilj bio iskorijeniti, potpuno ili djelomično, određene grupe u gradu. Historija grada u ove dvije epohe otkriva da je štetu raznolikosti i pluralizmu nanio savez susjednih nacionalističkih vlada i lokalnih nacionalističkih političkih formacija. U odsustvu jake suverene države u Bosni i Hercegovini, nacionalne političke stranke su zadobile određene odlike i vršile određene funkcije suverene države. Nadalje, tokom nekoliko svojih inkarnacija u dvadesetom stoljeću, nacionalne srpske i hrvatske stranke su postajale sve uže i uže vezane za susjedne zemlje, da bi 1992. došle pod utjecaj i kontrolu Srbije i Hrvatske. Pluralizam u Sarajevu nije gotovo zbrisala domaća nacija-država već političke stranke koje su djelovale kao surogati za interese susjednih država.

Ova studija predstavlja ispitivanje kako su velike historijske promjene koje su pratile smjenu režima oblikovale razvoj grada. Moja središnja teza je da su grad i njegovi stanovnici postajali bogatijima, raznolikijima i tolerantnijima u epohama u kojima je vladala jedinstvena inkluzivna vizija, bez obzira na posebnosti političkog sistema koji je sponzorirao ili nadgledao realizaciju tih aspiracija. S druge strane, prosperitet i raznolikost grada su opadali u vrijeme sektaške vlasti, produženog sporenja i ekskluzivnih koncepcija urbanog života. Kratko rečeno, rukovodstvo je igralo značajnu ulogu. Oni rukovodioci koji su zastupali snažnu inkluzivnu viziju i aktivno uključivali veliki dio stanovništva u njenu realizaciju su grad činili boljim mjestom i osiguravali njegovim stanovnicima bolji život. Rukovodioci čija je vizija isključivala pripadnike najvećih grupa su polarizirali stanovništvo i u završnici pogoršavali poziciju čak i onih u čije ime su tvrdili da djeluju.

Postoji čitav niz drugih studija koje u detalje istražuju različite režime koji su upravljali regionom, ali ova djela se rijetko fokusiraju na ulogu jedne zajednice u mutirajućoj političkoj sredini. Historija grada pruža mogućnost da se izvrši uvid u ljudsko iskustvo na lokalnom nivou na način koji nije moguć kada se promatra historija većih prostora. Ispitivati historiju

jednog grada znači promatrati život izbliza. Posebno je izrazitije od općeg, pojedinci i događaji su od ogromnog značaja, a činjenice tvrdoglavo sprečavaju uopćavanja. Iskazano riječima engleske historičarke Jay Winter u njenom nedavnom izrazu podrške proučavanju glavnih gradova u vrijeme rata, "Najbolji način da se prodre kroz veo iluzija unitarnog 'nacionalnog iskustva' jeste da se opiše karakter života zajednice."⁶

Nema grupe ljudi koja je intenzivnije iskusila ponore i vrhunce nedavnih historijskih promjena od Sarajlija, niti historije nekog grada koja bolje odražava dalekosežne promjene koje su obuhvatile region. Zahvaljujući svojim aspiracijama, dostignućima, ustrajnosti i opstanku, Sarajlije su tokom stoljeća postale primjerom nesalomivosti ljudskog duha. Ono što slijedi je priča o njima.

INDEKS GEOGRAFSKIH POJMOVA

- Afrika, 117
Alipašin Most, 223
Alipašino Polje, 223
Amsterdam, 27
Austrija, 170, 185, 269, 334
Austro-Ugarska, 61, 63, 68, 70, 74, 143,
154-155, 158, 233, 381
Azići, 432
Azija, 117
- Balkan, 52, 60, 61, 102, 113, 199, 208,
308
Baltimor, 409
Banja Luka, 45, 47, 49, 87, 127, 139,
143, 159, 202, 302, 326, 364, 374,
379
Barcelona, 333
Baščaršija, 44-45, 63, 68, 70, 186, 190,
259-260, 279, 309, 317, 320
Beč, 27, 41, 46, 79, 82-84, 89, 92, 96,
104, 107, 111-113, 116, 121-124,
128, 131-133, 141, 147, 151, 198
Bendbaša, 32, 94, 169, 278
Beograd, 49, 57, 85, 111, 127, 144, 151,
155-156, 164, 170, 172, 177-179,
194-195, 222, 225, 237-38, 241, 249,
272, 283, 286, 305-307, 321, 322
Berlin, 59, 67, 233, 318
- Bihac, 222
Bijeljina, 143, 309, 314
Birač, 295, 298, 421
Bistrik, 147, 225, 302, 324-325
Bjelašnica, 30, 269, 273
Borovo Naselje, 302
Bosanska krajina, 219, 221, 283, 294,
362, 421
Bosanska Krupa, 317-318
Bosanski Novi, 57
Bosansko Grahovo, 235, 362-63
Bosansko kraljevstvo, 33
Bosna i Hercegovina, 12, 19, 59-65, 67,
72, 73, 80, 83-89, 96, 99, 100-102,
106-109, 112-119, 122-123, 125-
126, 128-134, 136, 139, 141, 144,
152, 157-164, 170, 173, 175, 182,
184-185, 192, 195, 197-200, 203,
206, 208, 212, 214, 216, 219, 221-
223, 225, 229, 233, 235, 236, 276,
285, 301-306, 308-311, 313, 315-
320, 328, 378-379, 381, 386
Bosna Serai, 31, 394
Bosna, 32-33, 46-48, 50-52, 54, 57-58,
75, 79, 114-115, 151, 186, 196, 209,
212, 215-216, 221-222, 229, 335,
338, 343-344, 347, 353, 357-358,
361
Bradina, 197

- Brčko, 227, 379
 Brod, 46, 79, 80, 88, 186
 Brodac, 32
 Budim, 37
 Budimpešta, 85, 112, 126, 133, 196
 Bugarska, 131, 143, 158
 Butmir, 313, 356
- Centar, 263, 291-292, 301, 337
 Ciglane, 258, 280
 Crna Gora, 59-63, 86, 152, 155, 195,
 210, 276, 278, 281, 322, 348
- Čehoslovačka, 258-259
 Čelinac, 294
 Čengić Vila, 257
 Češka, 79
- Dalmacija, 59, 75, 124, 142, 155
 Dayton, 355, 357, 360, 364, 366-368,
 371, 378-379, 382
 Dobož, 208
 Dobrinja, 307, 342, 356, 358
 Donji Vakuf, 364
 Drinska banovina, 177, 192
 Drvar, 219, 267, 364, 379
 Dubrovnik, 32, 36, 190, 258, 269, 312
- Đakovo, 106
- Edirne, 42
 Engleska, 269
 Etiopija, 197
 Evropa, 29, 45, 59, 83, 115, 131, 155,
 162, 185, 208, 224-225, 240, 256,
 258, 276-277, 315, 350
- Federacija BiH (FBiH), 355-356, 359,
 366-367, 369-370, 372, 374, 376,
 380, 382
 Federativna Narodna Republika Jugo-
 slavija (FNRJ), 230, 246
 Foča, 209-210, 222
 Francuska, 50, 61, 75, 269, 350, 360-
 361
- Glamoč, 362-363
 Goli otok, 254
 Gorazde, 115
 Gradačac, 51
 Granada, 94
 Graz, 107
 Grbavica, 244, 257, 311, 327, 370
 Grčka, 85, 195, 211, 224
- Habsburška monarhija, 42, 100, 102,
 119, 132, 134, 148, 158, 169, 393
 Hadžići, 263, 292
 Hag, 367, 432
 Han Pijesak, 421
 Hercegovina, 49, 52, 58-59, 84, 120,
 150, 210, 354-355, 421
 Hodidjed, 31
 Holandija, 350
 Hrvatska banovina, 192
 Hrvatska, 28, 41, 106, 117, 119, 126,
 139, 142, 155, 159, 162, 181, 185,
 197, 204, 241, 272, 276, 278, 281,
 284, 286-287, 294, 296, 301-302,
 304, 312, 317, 322, 326, 328-330,
 339, 359, 362-63, 386
- Hum, 232, 327, 342

- Igman, 30, 209, 273, 256-257, 432, 435
Ilidža, 23, 114, 145, 240, 260, 263, 270,
277, 311, 321, 343, 369
Ilijaš, 219, 263, 299, 337, 355, 370
Innsbruck, 334
Irak, 278
Iran, 341
Istanbul, 27, 47, 50, 52-53, 57, 59, 61,
63, 67, 69, 72, 75, 83, 103, 126, 390-
391
Italija, 61, 153, 179, 191, 197, 219

Jahorina, 269, 301
Jajce, 222, 277, 364
Jasenovac, 204
Jerusalim, 27
Jugoslavija, 19, 137, 155-157, 184, 186,
192, 194, 197, 207, 216, 222, 225,
233, 248, 252-258, 261-262, 265,
268, 270-272, 275, 278, 286-287,
290, 296, 302, 310, 322, 328, 330,
332, 352, 367, 375

Kairo, 195
Kina, Narodna Republika, 265
Knin, 362
Kobilja Glava, 376
Konstantinopolj, 32, 100
Konjic, 277
Kosovo, 51, 58, 107, 322
Koševo, 137
Kozara, 221, 283
Kragujevac, 153, 425
Krajina, 59
Kraljevina Jugoslavija, 27, 28, 156-157,
177, 179-180, 183, 233, 235
Kraljevina SHS, 155-157, 182,
Kraljevina Srbija, 110, 132, 137, 143,
Kreka, 277
Kreševo, 123
Krf, 154
Kruščica, 203-204
Kuvajt, 278

Lepant, 45
Loborgrad, 204
London, 27, 154, 179, 195, 208
Lukavica, 324, 343, 362

Ljubija, 196
Ljubljana, 155, 177, 179, 428

Mađarska, 185, 225, 280
Makedonija, 302, 425
Marindvor, 23, 259-260, 273, 307, 312,
317
Marsej, 179, 197
Meka, 57, 80
Metković, 72, 88
Minesota, 14
Mitrovica, 57
Mojmilo, 273, 342
Morića han, 69, 71
Moskva, 163
Mostar, 71-72, 87, 100, 120-122, 124,
126, 128, 139, 143, 145, 202, 205,
225-226, 277, 301
Mrkonjić Grad, 222

Nevesinje, 59
Nezavisna država Hrvatska (NDH), 16,

- 197-200, 202, 210, 213-215, 223, 225-227
- Nikšić, 61
- Novi Grad, 263, 273, 279, 281, 297, 307, 321, 373, 376
- Novo Sarajevo, 263, 274, 289, 311, 335, 373
- Njemačka, 16, 61, 132, 158, 179, 191, 200, 207-208, 214, 233, 241, 258, 269
- Ohio, 360, 364
- Olomuc, 79
- Olovo, 421
- Osmansko Carstvo, 37, 39, 42, 51, 75, 80, 131, 158, 248
- Pale, 194-195, 220, 263, 287, 289, 292, 294-295, 300-301, 308, 310-312, 362, 374
- Pariz, 27
- Perzijsko carstvo, 49
- Pešta, 85
- Petrograd, 153
- Pljevlja, 69, 74
- Pofalići, 327, 342
- Poljska, 32
- Posavina, 54
- Prag, 107, 111, 186
- Prijedor, 364
- Prijepolje, 222
- Rajlovac, 297
- Ravna Gora, 208
- Republika Srbija, 278, 281
- Republika Srpska, 296, 316, 345, 353, 355, 359, 363-364, 366-369, 376-377, 382
- Rim, 32, 85
- Rogatica, 421
- Romanija, 30, 209, 217, 221, 287, 295, 298-300, 302, 354
- Rumunija, 280
- Rusija, 49-51, 59-61, 132, 162
- Rusko carstvo, 49
- San Stefano, 59, 61-64
- Sandžak, 69, 210, 229
- Saudijska Arabija, 376
- Semberija, 421
- Semizovac-Srednje, 217
- Serai Bosna, 31
- Serez, 40
- Sisak, 45
- Sjedinjene Američke Države, 13, 169, 328, 338-339, 350, 357-361, 363, 375
- Skadar, 143
- Skoplje, 178
- Slavonija, 41, 46, 155, 362
- Slavonski Brod, 126
- Slovenija, 155, 164, 278, 281
- Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ), 276, 296, 306
- Socijalistička Republika BiH, 270, 282
- Sokolac, 220, 310, 421
- Solun, 27, 42
- Sovjetski Savez, 207, 210, 255-256, 258, 276, 416
- Srbija, 28, 51-52, 56, 59, 60, 62-63, 75, 85-86, 97, 117, 119, 137, 150, 152-

- 155, 160-163, 181-182, 189, 200,
206, 208-212, 220, 222, 272, 276,
278, 281, 284, 289, 296, 322, 346,
352, 386
- Srebrenica, 360, 363
- Srpsko Sarajevo, 354-356, 374
- Stari Grad, 263, 289, 291-292, 299, 301,
310-311, 373
- Stolice, 220
- Stup, 280, 342, 432
- Šamac, 258
- Šekovići, 421
- Španija, 37, 385
- Švicarska, 350, 376
- Teheran, 211
- Travnik, 45, 47, 50-52, 87, 139, 143,
203-204, 244
- Trebević, 30, 217, 301
- Trebinje, 41
- Trgovište (Stara Varoš) 32
- Trnovo, 263, 289, 292
- Trst, 80
- Tešanj, 415
- Turska, 215
- Tuzla, 51, 100, 139, 143, 196, 211, 277,
289, 361
- Ugarska, 33, 41, 46, 115, 143, 170
- Ukrajina, 32
- Vareš, 289
- Vatikan, 100, 334, 351
- Velika Britanija, 50, 61
- Veliko polje, 209
- Vis, 318
- Visoko, 32
- Višegrad, 287
- Vogošća, 263, 288, 318, 355, 376
- Vojvodina, 97, 155, 186, 322
- Vraca, 242, 267, 311, 313, 342
- Vratnik, 77, 90, 135
- Vrhbosna, 31-32, 199
- Vukovar, 164, 302
- Washington, 240, 360
- Zagreb, 19, 92, 111, 137, 140, 142, 155,
177, 179, 181, 197-198, 204, 213,
220, 238, 241, 278, 283, 334
- Zenica, 32, 88, 337, 370
- Zürich, 376, 382
- Ženeva, 363, 407
- Žepa, 363
- Žuč, 342

INDEKS LIČNIH IMENA

- Abdić, Fikret, 288, 323
Ajnadžić, Nedžad, 340-341
Alagić, Haris, 350
Aleksandar II (ruski car), 56
Aličić, S. Ahmed, 46
Alispahić, Bakir, 311
Alkalaj, Ašer, 168
Alkalaj, Vito, 167-168
Anderson, Benedict, 11
Appel, Johann, 104
Artuković, Andrija, 213
Ashdown, Paddy, 356, 381
Asta, 204
- Babić, Milan, 318
Bach, Alexander, 106
Badovinac, Ilija, 168-169
Bajezić II, 41
Bajramović, Ismet, 320, 328
Balić, Emily, 410
Balvanović, Aleksandra, 290-291, 301
Bejtić, Alija, 259
Belkić, Beriz, 379
Berman, David, 348
Besarović, Risto, 97, 105
Bičakčić, Edhem, 176
- Bijedić, Džemal, 246
Bismarck, Otto, 59, 61-62
Bogdanović, 172
Bolling, Landrum, 224
Borota, Gojko, 210-211
Braun, August, 90
Brkić, Hasan, 208
Brkić, Husein, 237
Broz, Josip (Tito), 16, 18, 207, 209, 218, 220, 222, 233, 236, 240, 250-256, 264-267, 271-272, 283, 301, 340
Budak, Mile, 16, 213, 215
Bujas, Srećko, 202-205
Bulatović, Radomir, 292, 299
Burián, István, 126
- Carter, Jimmy, 335, 359
Chirac, Jacques, 361
Churchill, Winston, 211
Ciano, Galeazza, 198
Clemenceau, Georges, 181
Clinton, Bill, 361
Cohen, Roger, 273
Cuny, Fred, 333
Cuvaj, Slavko, 139, 140, 142
Cvetković, Dragiša, 191-192

- Ćorović, Vladimir, 150, 402
 Ćurčić, Fehim, 135, 145

 Ćabrinović, Nedeljko, 147-148
 Ćaušević, Džemaludin, 150, 178
 Ćelebi, Evlija, 36, 38
 Ćengiđ, Esad, 202
 Ćengiđ, Ferid, 237, 252-253
 Ćengiđ, Muhamed, 288, 306
 Ćerešnjješ, Ivan, 348
 Ćišić, Jelena, 235
 Ćubrilović, Vaso, 142

 Dedijer, Vladimir, 137-138, 151, 195
 Delalić, Ramiz, 305, 320
 Deliahmetović, Uzeifa, 123
 Dilberović, Suada, 312
 Dimitrijević, Lazo, 127, 132
 Divjak, Jovan, 323, 325
 Drašković, Milorad, 174
 Dukić, Rajko, 306
 Duraković, Nijaz, 283, 308

 Đukić, Đorđe, 318-319

 Džabić, Ali, 124, 126

 Ekmečić, Milorad, 395
 Elizabeta (supruga Franz Josefa), 104
 El-Huseini, 16, 215
 Eugen, Savojski, 46, 55

 Fadilpašić, Mahmudbeg, 53, 66-69, 74
 Fadilpašić, Mustajbeg, 15, 53, 98, 101, 104

 Fejić, Ibrahim, 246
 Ferdinand (kralj Španije), 37
 Ferhad (otac Gazi Husrev-bega), 41
 Filandra, Šaćir, 212, 270,
 Filipović, Josip, 15, 72-73, 79, 82, 84, 97, 104
 Firdus, Alibeg, 126
 Francetić, Jure, 199
 Frankopan, 181
 Franz Ferdinand, 16, 23, 37, 117, 119, 132, 134, 136, 142, 144, 146, 148, 235, 266
 Franz Josef, 59, 104, 119, 122, 144, 181
 Freeman, Edward, 63, 71, 73-75, 82

 Gačinović, Vladimir, 136
 Ganić, Ejup, 288, 324-325
 Gardović, Nikola, 305, 320
 Gjelton, Tom, 348
 Glaise, Horst von Horstenau, 198
 Glodo, Munib Ahmet, 53
 Gološ, Dženana, 280
 Gradašćević, Husein-kapetan, 51-52, 181
 Grđić, Šćepan, 141

 Hadžibajrić, Selim, 291
 Hadžibegović, Iljas, 56
 Hadžiefendić, Muhamed-aga, 215
 Hadžijamaković, Muhamed, 63, 78-79, 84
 Hadžikadić, Atif, 199
 Hafiz-paša, 69-71
 Haki, Ismail, 395
 Halilbašić, Mustaj-beg, 135

- Halilbegović, Nihad, 301
 Halilović, Sefer, 304
 Handžić, Mehmed, 213
 Hardoin, Eric, 335
 Hebib, Avdo, 370
 Hickok, Robert Michael, 49
 Himmler, Heinrich, 215
 Hitler, Adolf, 192, 195, 197, 207, 214-215, 224-226
 Hoare, Attila Marko, 216
 Holbrooke, Richard, 357, 361, 363
 Hörman, Kosta, 100
 Humo, Avdo, 218, 233
 Husrev-beg, Gazi, 39-42, 44, 63
- Irby, Elizabeth, 111, 181
 Isabela, supruga kralja Ferdinanda (Španija), 37
 Ishaković, Isa-beg, 39, 41-42, 44, 94, 279, 348
 Isović, Safet, 289
 Ivan, Pavle II, 334
 Ivanko, Alexander, 369
 Izetbegović, Alija, 183, 241, 272, 286, 288, 295, 323-325, 348, 353, 356, 359, 372
- Jakovich, Viktor, 361
 Jakšić, 168-169
 Janković, Živorad, 261
 Jeftanović, porodica, 345
 Jeftanović, Dimitrije, 66, 104
 Jeftanović, Gligorije, 121-122, 128, 133, 148, 150
 Jeftanović, Kruna, 128
- Jeftanović, Manojlo, 56-57
 Jelinović, Ivo, 167
 Jospin, Lionel, 361
 Jovanović, Stevan, 105
 Jović, Borisav, 303, 322
 Jukić, Luka, 140, 142
 Jurišić, Petar, 199
 Juzbašić, Dževad, 351
- Kadić, Šemsa, 244
 Kadjević, Veljko, 303
 Kalinić, Dragan, 345
 Kállay, Benjamin, 57, 84-88, 91, 94, 97-98, 100-102, 104, 106-108, 112-115, 121-122, 124-126, 139, 151, 181
 Kapetanović, Mehmed-beg, 66-68, 97, 104
 Kapić, Suada, 349
 Karadžić, Radovan, 194, 286-287, 289, 294-295, 297-300, 305-307, 309-310, 313, 316-318, 323, 326, 337, 342-343, 345, 352, 354-355, 358, 363, 367
 Karađorđević, Aleksandar, 153, 155-159, 164, 171, 173, 176-177, 179-180, 182-183, 197
 Karađorđević, Pavle, 179, 191
 Karađorđević, Petar I, 156, 182, 183
 Karađorđević, Petar II, 179, 195, 208
 Kardelj, Edvard, 272
 Karišik, Milenko, 311
 Kathner, Heinz, 225
 Kaučija, Abdulah, 63, 79, 84
 Kecmanović, Nenad, 283, 286
 Kočić, Petar, 127
 Koetschet, Josef, 75

- Koljević, Nikola, 305-307, 316, 318, 368
 Konstan-paša, 64, 72
 Koroman, Malko, 310
 Kosanović, Sava, 84, 100
 Kostić, Branko, 306
 Kovačević, Zdravko, 259
 Krajišnik, Momčilo, 297, 305-307, 319, 369
 Kranjčević, Silvije Strahimir, 182
 Kreševljaković, Muhamed, 289-291
 Krešić, Niko, 181
 Kukanjac, Milutin, 302-303, 306-307, 309, 321, 323-327, 337
 Kulenović, Džafer, 192, 199
 Kulović, Esad, 123, 127, 131, 134-135
 Kupusović, Tarik, 372
 Kurspahić, Kemal, 308
 Kurto, Nedžad, 94, 397
 Kvaternik, Slavko, 197-198

 Lalović, Grujo, 369
 Latas, Omer-paša, 54, 55, 58
 Leighton, Smith, 371
 Leyser, Ernest, 225
 Little, Allen, 303
 Lubinski, Rudolf, 190
 Luburić, Maks Vjekoslav, 224
 Lučarević, Kerim, 320
 Lukić, Branimir, 368

 Ljubunčić, Hasan, 210

 MacKenzie, Lewis, 312, 324, 334
 Maček, Vlatko, 179, 191-192
 Maglajlić, Ibrahim, 160, 178
 Makanec, Julije, 113
 Malcolm, Noel, 45
 Mandić, Momčilo, 310
 Mandić, Nikola, 128, 134
 Marković, Ante, 277-278, 283-284, 289
 Marković, Stevo, 168, 172
 Martić, fra Grga, 66, 84, 113
 Martić, Milan, 317-318
 Martinović, Ante, 233
 Masleša, Veselin, 137
 Mazhar-paša, Ahmed, 64-65, 67-69, 72, 74, 79
 Mazower, Mark, 27
 Mazowiecki, Tadeusz, 332
 Medžid, Abdul, 53
 Mehmedbašić, Muhamed, 138
 Merlin Dino, 308
 Meštrović, Ivan, 161, 199
 Mihailović, Draža, 208-209, 211, 241
 Mikulić, Branko, 274
 Milaković, Branko, 202, 204
 Milanović, Rajka, 292
 Miličić, Budimir, 174, 189
 Milošević, Slobodan, 278, 281, 289, 303, 305, 310, 317, 322, 355, 363, 368
 Miskin, Vaso (Crni), 218, 251
 Mišić, fra Alojzije, 150
 Mladić, Ratko, 326, 337-38, 346, 362-63, 367
 Moore, Patrick, 369
 Motika, Milorad, 319
 Muhasilović, Halid, 261

- Nambiar, Satish, 328
Nametak, Fehim, 286
Nedić, Milan, 200
Neidhardt, Juraj, 259
Neuffer, Elizabeth, 357
Nikolajević, 121
Nikolić, Feodor, 103
Nilević, Boris, 347
Nowadt, Ljudevit, 173
- Okun, Herbert, 339
Olbina, Dane, 237, 243, 253, 259-260,
267-268
Omanović, Fata, 124
Omerović, Hilmi Mustafa, 101
Ostojić, Velibor, 288
- Pařík, Karl, 102, 113
Pašić, Nikola, 134, 160
Patin, Louis, 74-75
Pavelić, Ante, 197, 199, 213, 224
Pavlović, 33
Pejanović, Mirko, 352-353
Pelivan, Jure, 312
Perić, Vladimir (Valter), 201, 211, 222,
226-27, 229, 232-33, 265-266, 313,
323
Perović, Todor, 210
Petranović, Sveto, 75
Petrović, Aristotel, 167, 169, 172, 182
Petrović, Petrakija, 66
Petrović, Petro, 97, 121
Petrović, Rade, 78
Petrović, Sarafin, 121
Pinta, Samuel, 168
- Pius XII, 241
Plakalović, Kosta, 299
Plavšić, Biljana, 306, 316-317
Potiorek, Oskar, 144-145, 147, 152
Pribičević, Svetozar, 159-160, 162
Princip, Gavriilo, 137, 141, 146-147,
195, 235
Princip, Slobodan, 208
Prnjatović, Nikola, 193
Pucar, Đuro, 250
Puljić, Vinko, 351
Radić, Stjepan, 162, 176
Radić, Trifko, 337, 354-355
Rašković, Jovan, 286
Ražnjatović, Željko (Arkan), 309, 364
Redžić, Enver, 212
Ribbentrop, Joachim, 198
Roosevelt, Theodor, 211
Rose, Michael, 358, 360
- Salom, Salomon, 66
Samaranch, Juan Antonio, 274
Sarkotić, Stjepan, 152
Schmidt, Friedrich, 92
Schorske, E. Carl, 92
Selmanagić, Rizo, 352
Silajdžić, Haris, 374
Silber, Laura, 303
Sipčić, Tomislav, 326
Skarić, Vladimir, 15
Skerlić, Jovan, 181-182
Smith, Rupert, 335, 360
Sofija (supruga Franza Ferdinanda), 16,
145-147
Sokolović, Sunulah, 65, 67-68

- Soros, Georg, 333
- Spaho, Mehmed, 135-136, 144-145, 159-160, 170, 175, 191, 199
- Srškić, Milan, 16, 127-128, 133-134, 153-154, 160-161, 171, 178, 182, 191
- Staljin, Visarionovič Josif 210-211, 252-254, 265
- Stanišić, Maksim, 290, 291
- Stanišić-Engel, Mirjana, 239
- Stanivuković, Simo, 169
- Starčević, Ante, 139
- Steiner, Michael, 372
- Stepinac, Alojzije, 241
- Stjepan, Herceg, 115
- Stojadinović, Milan, 179, 191
- Stojkov, Bogdan, 258
- Strossmayer, Juraj Josip, 106
- Sučić, Olga, 312
- Sudetic, Chuck, 320
- Sunarić, Jozo, 161
- Szlávy, József Okany, 97
- Šabanović, Hazim, 31, 32
- Šaćirbegović, Nedžib, 241
- Šahinagić, 140
- Šarac, Nedim, 177
- Šarac, Zaim, 233
- Šarić, Ibrahim, 167
- Šemsekadić, Vehbi Nurudin Mehmed, 69, 74
- Šerifović, Fazli-paša, 53-54, 57, 66
- Šešelj, Vojislav, 271-272
- Šmitran, Jovan, 164, 171
- Šola, Atanasije, 182
- Šola, Vojislav, 121-122, 128, 133
- Špiljak, Mika, 274
- Štadler, Josip, 123, 129, 132, 135, 150, 161
- Štaka, Danilo, 205
- Štraus, Ivan, 257, 273
- Šutej, Juraj, 192
- Thornberry, Cedric, 331
- Tolj, Ivan, 204
- Topal, Šerif Osman-paša, 57-58
- Treu, Rudolf, 211
- Truhelka, Ćiro, 113, 115
- Tuđman, Franjo, 284, 287, 359
- Vancaš, Josip, 15-16, 18, 92-94, 96, 100, 102, 111, 113, 134-135, 140, 144, 147-150, 181, 185, 323, 385, 387
- Vance, Cyrus, 339
- Varešanin, Marjan, 134
- Veseličić, 141
- Vikić, Dragan, 312-313, 320
- Vilajetović, Salih, 57, 68-70, 72, 74-75, 78-79, 80-81, 84
- Vukmanović, Tempo Svetozar, 208
- Vulović, Ljubomir, 173
- Wachtel, Andrew, 157
- Wassitsch, Konrad, 61-62, 64-65, 67-72, 74, 81
- Wedel, Friedrich, 225, 226
- Westendorp, Carlos, 379
- Wilson, Woodrow, 181
- Winter, Jay, 29
- Witteck, Karl, 94

Zec, Nedo, 233

Zimonjić, Petar, 200

Zlatar, Muhamed, 179, 192, 300

Zrinjski, 181

Zubak, Krešimir, 372

Zulfikarpašić, Adil, 376, 382

Žerajić, Bogdan, 134, 136-137

Živković, Petar, 178

Robert J. Donia
Sarajevo: biografija grada

Izdavač:

Institut za istoriju, Sarajevo
Alipašina 9, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
www.iis.unsa.ba

Za izdavača:

Dr. Husnija Kamberović

Glavni i odgovorni urednik

Dr. Husnija Kamberović

Prijevod s engleskog:

Mr. Daniela Valenta

Lektor i korektor:

Mr. Halima Sofradžija

Dizajn i tehničko uređenje:

Tarik Jesenković

Izrada indeksa:

Igor Mišković

Štampa:

BEMUST, Sarajevo

Za štampariju:

Mustafa Bećirović

Sarajevo, 2006. godine